

نویسندگی) «هنر و مردم، ش ۱۰۱ - ۱۱۸) ارزش آثار دبیران، دیوانیان و مستوفیان و محاسبان را در تاریخ هنر نشان داده اما به منابع مربوط به معماری نپرداخته است. کتاب‌های حساب و استیفا در مسایل مختلف معماری مانند پرداخت اجرت کارگران یا مزدوران و محاسبه اندازه‌ها و مصالح گاهی اصطلاحات معماری را نیز دارند.^۲

از این قتیبه نیز نقل شده است که ایرانیان کسی را که آبیاری و گاهشماری و حساب و هندسه نمی‌دانسته و با معماری و هنرها آشنا نبوده است در دبیری ناقص می‌دانسته‌اند (به نقل از: مطلبی کاشانی ۱۳۸۱: ۱۴۳). به غیر از نظام اجرای فعالیت‌های هنری، دایره‌واژگان منابع استیفا نیز در خصوص تاریخ هنر ارزشمند است. مضاف بر کتاب‌های ذکر شده در مقاله صفری آق‌قلعه، منابع مهم دیگری که غالباً نسخه‌هایی از آن‌ها شناخته شده، در مجموعه مقالات دبیری و نویسندگی آمده‌اند؛ مانند ادب‌الکتاب ابوبکر محمد بن یحیی صولی شطرنجی گرگانی در گذشته ۳۳۶ق (همان: ۱۴۳) و عجایب الحساب و غرایب الحساب ناصر خسرو (همان: ۱۵۰). دانش پژوه با دسته‌بندی آثار دبیران به کتاب‌های حساب دیوانی و سیاق و استیفا و کتابچه‌های مالیاتی، اجازه نامه‌های دانشمندان و عارفان، وقفنامه‌ها، نامه‌ها و منشآت^۳ ادبا، ترسل یا هنر نامه‌نگاری، منشآت و نامه‌های دبیران و کارکنان دیوان‌ها و مستوفیان در هر بخش، منابع مهم و نسخه‌های موجود را ذکر کرده‌اند. کتاب‌هایی مانند لب الحساب (دانشگاه ۵۲۱۳؛ به نقل از: همان: ۱۵۰) مرشد المحاسبین حکاک مروزی (پاریس، استوری، ۲۰۰۷؛ به نقل از: همان: ۱۵۱) را نیز می‌توان به فهرست صفری آق‌قلعه اضافه کرد. نیز باید به رساله ضرب و قسمت نجم‌الدین محمودبن عمر الطیان ابرقوهی متخلص به طیانی (همان: ۱۵۰) باید اشاره کرد که خود طیان (یعنی: اندودگر)^۴ بوده در انتهای کتاب به تخمین خشت‌های دیوار بیش از دیگران پرداخته است^۵ و در آن از دیوارهای صندوقه نیز مثال آورده است (شماره ۲۱۴۸ کتابخانه

۲. مثلاً در المرشد در محاسبه المعمار (ص ۲۹۲) و یا رساله فلکیه مفرده در بیان عمارت (ص ۱۳۸).

۳. در زمینه اصطلاحات استیفا به عنوان نمونه نک: جنگ شماره ۴۵۵۹، نامه فارسی با عنوان فی مصطلحات الحساب (گ ۲۲۷ر) و منشآت عکاشه، نسخه شماره ۲۲۶۳ مجلس، ص ۶۲-۶۹.

۴. ادیب نظری، المرقاه، ص ۲۸.

۵. بر اساس سیاق دعایی کاتب در یادکرد مؤلف، باید گفت تألیف کتاب به زمان کتابت (۷۵۰ق) نزدیک (شاید در قرن هفتم یا اوایل هشتم) است.

چند نکته درباره مقاله

«بررسی کتابشناسانه آثار استیفا در دوره اسلامی»

سعید خودداری نایینی

استادیار دانشگاه هنر تهران
khoddari@gmail.com

مقاله آقای صفری آق‌قلعه که به کتابشناسی آثار استیفا پرداخته است (صفری ۱۳۹۲)، نیازمند مجملی بر مفصلات است که ذیلاً می‌آید. در این اضافات بیشتر رویکردی نزدیک به تاریخ هنر و معماری دنبال شده است.

کتاب‌های مربوط به استیفا غالباً آموزشی هستند و برات‌ها و دفاتر را بر حسب مثال نقل کرده‌اند، اما برای شناخت تاریخ هنری و معماری مهم هستند. از دوره‌های صفوی و پس از آن که اسناد اصلی مربوط به ثبت و ضبط اخراجات دیوانی به جای مانده‌اند، اطلاعات مستندتری در اختیار داریم. برای مثال اسناد اداری آستان مقدس امام هشتم^(ع) از اواخر قرن دهم به بعد صورت مخارج مربوط به معماران و نقاشان را نیز دارند، یا کتابچه‌های^۱ جمع و خرج و تخمین و برآورد هزینه‌های عمارات که معمولاً به زمان مان‌دیک‌ترند، مانند کتابچه‌های برآورد بنایی ابنیه اصفهان (مجلس شماره‌های ۱۱۵۵ و ۱۳۹۱۷). کتاب‌هایی از این دست منابع مفید و مهمی در تاریخ هنرهای زیبا و نیز کاربردی (پارچه بافی، زرگری، فلزکاری، و مانند آن‌ها) به شمار می‌روند. مؤلف المرشد فی الحساب ارتباط صوری سیاق را با نقاشی این‌گونه یاد می‌کند:

... باید کی همه راست و به اندازه بود چه صورت سیاق چون صورت نقاشی است، باید کی همه متناسب یکدیگر باشد (ص ۱۶۳ صفحه شمار مدادی نسخه).

محمدتقی دانش پژوه در مجموعه مقالاتی با عنوان «دبیری و

۱. این آثار معمولاً در زمره اسناد قرار می‌گیرند.

مجلس ص ۱۴۱-۱۴۵ صفحه شمار مدادی نسخه). پیش از اینها غنیه الحساب از سده هفتم به زبان عربی، بخشی در محاسبه طاق و ازج و ساخت تراز آبی نوشته است (باب مساحه الازاج والطاقان) و هی من القسم الخامس، نسخه شماره ۶۴۲۸ کتابخانه مجلس، برگ (۱۲۹ر). کتابی دیگر به نام دستور الحساب جلالی (و در فهرست کتابخانه مرعشی قوام الحساب) معرفی شده است که در نسخه کتابخانه مجلس به نام عمر عبدالعزیز (ص ۲۰۴) نامیده شده است (مرعشی ۱۳۸۰: ۶۵) در فهرست مرحوم دانش پژوه نیامده است.

خلاصه الحساب نام اثری معروف از شیخ بهایی به زبان عربی است که به فارسی ترجمه شده و شرح‌های بسیاری بر آن نوشته شده است. علی رغم اشتها شیخ بهایی به فعالیت معماری، در این اثر او مطالب چندانی درباره معماری پرداخته نیامده است. اگر چه این کتاب از کتب همنام خود مشهورتر است، اما کتاب‌های دیگری نیز به همین نام هستند که برخی حتی پیش از آن تألیف شده‌اند. از آن میان می‌توان به خلاصه الحساب قطب‌الدین خسرو شاه میبدی اشاره کرد. در متن کتاب آمده که کتاب به نام شاه نعمت‌الله باقی از سادات و نقبای یزد در سده دهم تألیف شده است:

اختر برج سعادت آفتاب بی‌زوال
شاه باقی نعمه الله نور چشم انس و جان^۲

(گ ۵ ر، نسخه کتابخانه مجلس شماره ۴۷۵۳)

نعمت‌الله باقی^۳ نبیره شاه نعمت‌الله ولی بوده که در جامع مفیدی از وی و آثار او یاد شده است. شاه طهماسب خانش بیگم را به نکاح او در آورده^۴ و «زمام اختیار ولایت یزد» را به او سپرده است. این بخش مختصراً در این کتاب‌های دیگر نیز آمده است (ملی پاریس، مجموعه شماره ۱۵۰۰، گ ۴۹ پ و مجموعه شماره ۱۵۰۱، گ ۸۹ ر). تصاویر ساده از طاق در کتاب اخیر و نیز کتاب قانون السعاده عبدالله ابن علی فلکی (ص ۲۴۱-۲۴۴) آمده است. احتمالاً به استناد همین بیت آقای صفری کتاب را پیشکش شده به شاه نعمت‌الله ولی و تاریخ تألیف را سده نهم ذکر کرده است. میرزا شاه ابوالمهدی (ص ۷۶) از نوادگان او نیز کسی است که نسخه پرتصویر الجامع فی الادویة المفردة کتابخانه ملک (شماره ۵۹۵۸) به سفارش او و به قلم محمد مظفر بن محمد حکیم (در ۱۰۷۷ق) نوشته شده است. نیز نسخه وسیله النجاة الرافع للدرجات محمد مقیم بن محمد علی یزدی (مجموعه حسن محمود آبادی در یزد) به دستور او در همان سال تألیف می‌شود. برای عمارت‌های ساخته‌وی نیز نک: جامع، ج ۳، ص ۶۷۴، ۶۸۷؛ نیز: وقاری، گلدسته، ص ۱۱۱. متأسفانه متن اصلی در محل درج تاریخ ازدواج سفید است. اما تاریخ وفات زوجه وی ۹۹۹ق آمده است (ص ۶۷).

است (مستوفی، جامع، ص ۵۷ و ۶۷).^۵

در باب مؤلف کتاب مذکور نیز مستوفی بافقی در مجلس چهارم از مقاله اول در مجلد سوم جامع مفیدی، در ذکر مستوفیان عطارد نشان ارباب قلم آورده است:

... و مقدم آن طبقه جلیله خواجه قطب‌الدین خسرو شاه میبدی است که سلسله‌نسب او به امیرکبیر اعظم امیر جلال‌الدین چقماق شامی می‌پیوندد و آن جناب در علم سیاق به مرتبه کمال رسیده بود. در زمان سلطنت شاه جنت‌مکان ابوالفتح شاه طهماسب بهادرخان قرار مال و منال دارالعباده^۶ یزد داده و نسخه قانون بر آن درست داشته و در علم سیاق و تعلیم حساب تألیفی مرتب نموده موسوم به خلاصه الحساب والحق در آن رساله کمال فصاحت و بلاغت به کار برده. سخنوران سابق و حساب دانان لاحق مانند چنان رساله تألیف و تحریر نموده‌اند و تولیت مسجد جامع میر چقماق حسب الشرط واقف متعلق به آن جناب بوده و الحال نسبت به اولاد او دارد، اما مباحثین اوقاف در حیطة ضبط و تصرف خود در آورده‌اند و جز نام تولیت چیزی با ایشان نیست. و آن جناب گاهی به نظم اشعار زبان می‌گشاید و بیانی تخلص می‌نموده این رباعی از منظومات اوست:

حیرانم و از حد شده حیرانی من
زاندازه برون بی سرو سامانی من
چندان که به حال خویشتن می‌نگرم
جمع آمده اسباب پریشانی من

(همان، ص ۲۶۵-۲۶۶)

نیز جای دیگر از میرزا خسرو یکی از نوادگان او یاد کرده که کبوتر پران بوده است (همان، ص ۳۲۲).

از این رو ماده تاریخی که در انتهای نسخه مجلس در عبارت «راستی در حساب» و همراه آن تاریخ عددی ۹۴۶ آمده باید تاریخ تألیف کتاب باشد. اما تخلص مؤلف در جامع مفیدی بیانی و در نسخه خلاصه الحساب مجلس (۴پ) «نامی» آمده و با «ناکامی» هم قافیه شده است.^۷ این اثر نیز در ارتباط با معماری مطلبی ندارد؛ فقط اشارات جزئی، مانند

۵. در جلد سوم بخش دوم نعمت‌الله بافقی آمده که همان باقی صحیح است (ص ۶۸۶).

۶. متن: درالعباده.

۷. دانش پژوه نیز از «قطب‌الدین خسرو شاه نامی» یاد کرده است (دانش پژوه، ۱۳۵۲: ۵۶).

مسأله سی‌ام در اجرت‌کندن حوض، که جزو مسائلی است که در بخش حفر آبار و زمین در کتاب‌های حساب دیگر هم آمده است.

خلاصه‌الحساب دیگری می‌شناسیم که در فن استیفا حائز اهمیت است: خلاصه‌الحساب منصوره که نگارنده تنها از نسخه موجود در کتابخانه مجلس (شماره ۳۹۴۶) اطلاع دارد. این اثر تألیف معماری است به نام حسین ابن علی ابن شرف‌الدین مشهدی^۱ که در مقدمه می‌گوید:

با وجود اشتغال به امور بنایی و معماری (گ ۱ پ) گاهی به خدمت و ملازمت موالی و اهالی سعی می‌نمود و از خرمن فضل و افضال ایشان خوشه و توشه می‌ربود، خصوصاً در عمل ریاضی که به شغل این فقیر مناسبت تمام داشت گاهی ورق به رسم سبق پیش اصحاب این فن گذرانیده می‌شد.

او به وجود کتاب‌های تازی و پارسی فراوان در حساب اشاره می‌کند و خواسته است تا به خاطر تفصیل آن‌ها، «در علم حساب و مساحت تألیفی سازد که اعمال وی به صحت باشد و خواص و عوام از وی مستفید توانند شد». این کتاب به جلال منصور^۲ اتحاف، و خلاصه‌الحساب منصوریه نامیده شده است.

مطالب کتاب در دو مقاله ذیل حساب و مساحت آورده شده است: مقاله اول در حساب، و آن ده فصل است: فصل اول در دانستن ارقام هندی و ترکیب آن؛ فصل دوم در دانستن تضعیف و میزان آن؛ فصل سوم در دانستن تنصیف و میزان آن؛ فصل چهارم در دانستن جمع و میزان آن؛ فصل پنجم در دانستن تفریق و میزان آن؛ فصل ششم در دانستن ضرب و میزان آن؛ فصل هفتم در دانستن قسمت و میزان آن؛ فصل هشتم در دانستن جذر و میزان آن؛ فصل نهم در دانستن کعب و میزان آن؛ فصل دهم در دانستن کسور و بعضی از مسایل به طریق ایجاز.

مقاله دوم در نه فصل زیر آورده شده است: فصل اول در بیان مقدماتی که به دانستن آن در این فن احتیاج افتد، فصل دوم در دانستن مساحت مثلثات، فصل سیم در دانستن مساحت

۱. محمد زمان بن شرف‌الدین مشهدی مؤلف تشریح الاعمال در ریاضی (مجلس: شماره ۳۶۰) و تحفه سلیمانی (ملک، شماره ۳۴۲۵) در زیج، برای شاه سلیمان صفوی، با مؤلف فاصله زمانی زیادی دارد.

۲. حک شدگی دارد. شاید جلالا منصور، که معلوم نگارنده نشد.

مربعات، فصل چهارم در دانستن مساحت ذوات الاضلاع، فصل پنجم در دانستن مساحت دایره و عدد، فصل ششم در دانستن مساحت بسایط و مخمسات، فصل هفتم در دانستن اجرام مخمسات، فصل هشتم در دانستن ابعاد به شعاع بصر، فصل نهم در دانستن مقدار آلات عمارت که مستوفی را بدان حاجت افتد جهت استیفاء عمارت.

رسالات دیگر این مجموعه در رمل هستند و آخرین رساله تاریخ ربیع‌الاول ۹۵۷ دارد. خلاصه‌الحساب منصوریه به خطی دیگر نوشته شده و در موضوع نیز با سه رساله پس از آن (با موضوع رمل) متفاوت است.

دیگر باید به کتاب اصول استیفا و دبیری (شماره ۱۲۲۳ کتابخانه مرعشی) از سده هشتم اشاره کرد که باید نسخه‌ای از لطایف شرفی کتابت سده هشتم (موجود در سفینه تبریز، نسخه ۱۴۵۹۰ کتابخانه مجلس، ص ۴۱۸-۴۳۴؛ برای چاپ عکسی و شرح آن در: صفری ۱۳۸۶: ۱۴؛ و نیز: همو ۱۳۹۲) باشد. در فهرست کتابخانه مرعشی اشاره شده که دو فصل از تعلیم اول کتاب افتاده است. بخش‌های باقی مانده عبارت انداز: فصل سیوم در ارقام متعارف اهل دیوان. فصل چهارم در ارقام هندی و در فصل سه بحث است. فصل پنجم در تاریخ و عقد و طریق ضبط و اثبات. فصل ششم در بیان صدر حساب و امهات. فصل هفتم در بیان حشو و بارز. فصل هشتم در بیان ترقین. فصل نهم در اضافت و الحاق. فصل دهم در تصرفات که بر جمع اموال وارد شود. فصل یازدهم در اعتبارات جمع و تصرف و خرج ضبط بروات. فصل دوازدهم در ذکر باقی و زیادت و طرق اوضاع و کیفیت صور آن.

تعلیم دوم در مکتوبات دیوان و آن مرتب است بر چهار فصل بدین موجب: فصل اول در برات و تعلیق و مثنی. فصل دوم در ذکر تسلیم نامه. فصل سوم در ذکر مؤامره. فصل چهارم در مفاصات.

تعلیم سیوم در اصل دفاتر و آن شش فصل است: فصل اول در روزنامه و دفتر تعلیق نیز گویند. فصل دوم در بیان دفتر تعقیبات [توجهات؟]، فصل سیوم در بیان دفتر قانون. فصل چهارم در بیان مقرر دیوان. فصل پنجم در بیان دفتر اوارجه. فصل ششم در دفتر مفرد و جامع (درایتی ۱۳۹۰: ۴؛ مرعشی ۱۳۸۲: ۵۲-۵۴)

باید به منظومه در حساب همچنین اشاره کرد که در فهرست موزه ملی به نام انوری ثبت شده است^۱ (ریاضی ۱۳۷۴: ۷۶). علیرغم اینکه به انوری دانش ریاضی نیز نسبت داده‌اند، اما احتمالاً این اشعار متعلق به دوره‌های پس از آن باشد. منظومه ابتدایی در مجموعه حساب و هندسه و سیاق (شماره ۶۲۰۷، کتابخانه مجلس) نیز نسخه‌ای مغلوط از همین متن است با تفاوت‌هایی در آن، مثلاً مساحت از ج را آورده ولی دو بیت بعدی را که در محاسبه مساحت طاق از روی از ج است را ندارد (گ ۱۱؛ نیز نسخه موزه ملی، ص ۸۲).

سرانجام به شیوه‌های مختلف محاسبه (منجمان و محاسبان) و نیز تبویب رسالات حساب باید اشاره کرد که علم ریاضی و حساب و مسائل متفرقه مثل یافتن اعداد ضمیر، جواهرات و گوشواره در آن‌ها ذکر شده است. چند کتاب دیگر از آثار مربوط به حساب و استیفا به نقل از پایگاه آقا بزرگ^۲ یاد می‌شوند:

- المقالات التبیانیة فی المقامات السیاقیة از رضا خان تبیان الملک، دانشگاه، شماره ۲۳۲۶.

- جوامع الحساب علی التخت والتراب، از خواجه نصیرالدین طوسی (مرعشی، شماره ۶۲۱؛ نیز: دانشگاه شماره ۴۰۹)

- تحفة الوزير محمد بن سبزه علی اصفهانی صفایی که به همراه چند اثر دیگر مانند خلاصه الحساب خسرو شاه میبدی در نسخه ۱۲۴۶۸/۴ کتابخانه مرعشی به دست همین مؤلف نوشته شده است.

- رساله در حساب، از فرج‌الله بن هاشم حسینی هاشمی علوی فاطمی کاشانی در اوایل قرن چهاردهم که بخش آخر آن قواعدی برای استفاده محاسبان دارد (مرعشی، ص ۷۱۶ شماره ۴/۴: ۱۲۹۰).

- مسائل حسابیه فی مایحتاج الیه المحاسب فی بعض اعماله در دو باب، شماره ۲۰۲ کتابخانه رودکی دوشنبه در تاجیکستان.

- کتاب جعفریه در مسائل حسابیه از قوام‌الدین حسین بن شمس‌الدین خفری (مرعشی، شماره ۶۰۴) که محمد هادی ابن شیخ بهاء‌الدین محمد معمار اصفهانی کتابت کرده و گویا غیر از شمس الحساب خفری باشد.

- دو کتاب فیاض المحاسبین و خلاصه الحساب (دومی

۱. در رساله‌های دیگر نسخه که خطوط مختلف دارند تاریخ‌هایی از ابتدای قرن دهم (۹۱۵ در ص ۶۲ و ۹۱۰ در ص ۸۲) دیده می‌شود.
2. www.Aghabozorg.ir

ظاهراً از محمد زمان فیاض) نیز یاد شده‌اند که موضوع آن‌ها مشخص نشده است (کتابخانه دانشگاه کلمبیا)

- الرسالة النظامیه فی العلوم الحسابیه، کتابخانه مرعشی (به شماره ۱۱۴۱۷) از اواخر قرن هفتم که نسخه‌ای بسیار نفیس توصیف شده است. در نسخه دیگر آن به شماره ۵۹۹۱ در همین کتابخانه (کتابت ۱۰۶۷) آمده که در ۶۷۰ به نام نظام‌الدین ابونصیر فرزند اصیل‌الدین محمد تألیف شده است.

منابع

ادیب نطنزی، بدیع‌الزمان، ۱۳۴۶، المرقاه، مقابله و تصحیح سید جعفر سجادی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

خودداری نایینی، سعید، ۱۳۸۹، «منابع تاریخ معماری و شهرسازی در مخطوطات»، مزدک نامه، ش ۴، ص ۸.
دانش‌پژوه، محمدتقی، ۱۳۵۲، «دبیری و نویسندگی»، هنر و مردم، ش ۱۰۱، ص ۴۰-۴۷.

درایتی، مصطفی، ۱۳۹۰، فهرستگان نسخه‌های خطی ایرانی (فنخا)، ج ۴، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی.

ریاضی، محمد رضا، ۱۳۷۴، فهرست میکروفیلم‌ها و نسخ خطی موزه ملی ایران، ج ۱، تهران، سازمان میراث فرهنگی.

صفایی، علی، ۱۳۹۰، «نقدی بر مقاله "نگاهی به اصطلاحات اهل حساب و سیاق"»، گزارش میراث، ش ۴۵، ص ۶۲-۶۷.

صفری آق‌قلعه، علی، ۱۳۸۶، «لطایف شرفی و ارتباط آن با نفائس‌الفنون و منشآت خاقانی»، گزارش میراث، ش ۱۷ و ۱۸، ص ۱۴-۱۷.

صفری آق‌قلعه، علی، ۱۳۹۲، «بررسی کتابشناسانه آثار استیفاء در دوره اسلامی»، پیام بهارستان، ش ۱.

ظاهری، جعفر، ۱۳۹۰، «تأملی بر اسطوره شیخ بهایی در معماری»، کتاب ماه علوم و فنون، خرداد، ش ۱۳۸، ص ۴-۱۵.

مرعشی، سید محمود، ۱۳۸۲، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله مرعشی نجفی، ج ۳۱، با همکاری گروه فهرست‌نگاران کتابخانه، قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.

مرعشی، سید محمود، ۱۳۸۰، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله مرعشی نجفی، ج ۳۰، با همکاری گروه فهرست‌نگاران کتابخانه، قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.

مستوفی بافقی، محمد مفید، جامع مفیدی، به کوشش ایرج افشار، تهران: کتابفروشی اسدی، ۱۳۴۰ ش.

مطلبی کاشانی، نادر، ۱۳۸۱، «دانش‌پژوه در قلمرو جستارهای نسخه‌های خطی»، حدیث عشق ۲، دفتر اول، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ص ۱۳۵-۲۲۹.

وقاری طبسی یزدی، محمد امین، گلدسته اندیشه، به کوشش محمدرضا ابوبی مهریزی، یزد: اندیشمندان یزد، ۱۳۸۴ ش.